

ՊԱՏՄԱ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՐՓԵՆԻԿ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՄՇՈ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Տարոնի համբավավոր այս վանքը կառուցվել է Տիրիմկատար կամ Ծիրիմկատար լեռան ստորոտում և նվիրված է եղել Տասներկու Առաքյալներին: Մշո Ս. Առաքելոց վանքը մատենագրական աղբյուրներում հիշվում է նաև Եղիազարու (Ղազարու) և Թարգմանչաց անուններով: Վանքի հիմնումը ավանդաբար կապվում է Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ: 312 թ. ավարտելով տաճարի շինությունը, Ս. Գրիգորը կատարել է հիմնարկեքը և առաջնորդ կարգել Եղիազարի՝ այստեղից էլ վանքի առավել հայտնի անվանումը¹: 19-րդ դարի վերջին լուսավորչաշեն շինություններից ոչինչ չի մնացել, միայն հնագույն կառույցների հետքեր են նկատվել պարսպից դուրս, արևմտյան կողմում²:

Համալիրի գլխավոր եկեղեցին նվիրված է եղել Առաքյալներին. 1279 թ. այստեղ ընդօրինակված ժողովածուն գրվել է «... ի հռչակատր և յակամատր Սուրբ ուխտս Եղիայգարու... ընդ հովանեա Պօղոսի, Պետրոսի և Անդրեի»³:

Սուրբ Առաքելոցը պետք է որ կառուցված լինի մինչև եկեղեցու համար փայտյա դուռ պատրաստելը, այսինքն՝ մինչև 1134 թ.: Դրան արձանագրությունը միակ թվագիր վկայությունն է: 1134 թ. տաճարի հիմնադրման տարեթիվը չէ, այլ ամբողջ համալիրի նորոգումը սկսելու թվականը: Այս նույն նորոգման ժամանակ են կանգնեցվել Թարգմանչաց գերեզմանոցի ԾՂԳ(1134) և ԾՂԴ(1135) թվականների արձանագրություն ունեցող խաչքարերը: Նորոգումն ավարտվել է 1135 թվականին, այդ մասին գրված է եղել Տեր Ղազարի և Ստեփաննոսի խաչքարին⁴:

Ուսումնասիրողների վկայությամբ, համալիրի մաս է կազմել մի ժամատուն՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով, որ կառուցել է Կարապետ Բաղիշեցին 1555 թ.: Ժամատնից բացի, Ս. Առաքելոցին կից եղել են երկու մատուռ, հարավից՝ Ս. Ստեփաննոս, հյուսիսից՝ Ս. Գեվորգ, համալիրից դուրս եղել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին⁵, որի հովանու ներքո մեր գրիչները ընդօրինակել կամ նորոգել են ձեռագրեր:

Մշո Ս. Առաքելոց վանքը նորոգվել է քանիցս, 1609 թ. Բարսեղ վարդապետը նաև պարսպապատում է վանքը⁶: Վերջին նորոգման ժամանակ՝ 1791 թ., կառուցվել է զանգա-

¹ Ն. Մարգարյան, Տեղագրությունը ի Փոքր և Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1864, էջ 231: Ն. Ոսկյան, Տարոն-Տորոնքների վանքերը, Վիննա, 1953, էջ 23-24:

² Ն. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 232:

³ Մարտենայարան, ձեռ. 5595, էջ 228ր: Հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, Այսուհետև՝ ԺԳ դարի հիշարակարաններ:

⁴ Այդպիսի խաչքար Լ. կանգնեցված եղել նաև Դավիթ Անեղաթի գերեզմանին: Ն. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 32:

⁵ Ն. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 234: Ն. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 31:

⁶ Հայերեն ձեռագրի հիշարակարաններ, ԺԵ դար, կազմեց Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1975, էջ 390: Այսուհետև՝ ԺԵ դարի հիշարակարաններ, մ. Ա:

կատուներ, հորոգվել գավիթը, ավելացվել են միաբանական խցերն ու տնտեսական շինությունները: Ձայնեղ դիտ Հովհաննեսի չափածո հիշատակարանը թերևս միակ թվագիր արձանագրությունն է, որ եղել է համալիրի կառույցների վրա⁷:

Հայոց գրերի գյուտից հետո այստեղ եղել է թարգմանչաց դպրոց, որը, համաձայն ավանդության, դեկավարել է Դավիթ Անհաղթը:

Ս. Ղազար վանքը հիշվում է նաև Վարդանանց շրջանում, Օուշանիկի վարքի Հայսմավորքյան տարբերակում: Ամուսնու ուրանալուց հետո, նրան պատկանող և Ս. Նունեից ավանդված խաչը Օուշանիկը Անդրեաս վանականի հետ ուղարկում է հայրենական տիրույթ, իր սրբակրոն վարքով հայտնի Մշո Ս. Առաքելոց վանք⁸:

11-րդ դարում այս վանքը դեռևս Մամիկոնյան իշխանական տիրույթների մեջ էր մտնում: Չորստուանել Մամիկոնյանը 1179 թ. թարգմանում է Ս. Առաքելոցի սահմանների մասին Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող կտակագիրը, որի համար ասվում է, թե այն գրված է եղել հունարենով. «Ես՝ Չորստուանել Մամիկոնեան, որդի Տաճատա մեծի իշխան Տարանդ... տեսի այս Գիրս սահմանաց գրել հելլենե՛ն եւ յոյն գրով ի... Սրբոյն Գրիգորէ Պարթէն և թարգմանեցի ի հայ գիրս և հաստատեցի, զի մնացական հայրենիս լիցի Սուրբ Առաքելոցն»: Մամիկոնյան իշխանական տան իրավունքները փաստացի հաստատելուց հետո, իշխանը Ս. Ղազարու վանքին է նվիրում իր ծննդավայրը՝ Մշո Բերդակ գյուղը, որի մասին ընդարձակ հրամանագիրը պահպանվել է Մշո Շառընտիրում⁹:

Այս նույն դարում հռչակավոր այս միաբանությունում առանձնանում է Պողոս վարդապետ Տարոնացին, որը դավանաբանական բնույթի թղթակցություն է ունեցել Թեոփիստե հույն իմաստասերի հետ¹⁰:

Առաքելոց վանքի միաբանության հոգևոր և մշակութային գործունեությունը շարունակվում է նաև հաջորդ դարերում: Վանքի պատմության շարադրման առումով խիստ կարևորվում է մի շատ հետաքրքիր ձեռագիր, որը դարեր շարունակ պահվել է այս վանքում, որի բաց, չգրված թերթերը լրացվել են վանքի միաբանական գործունեության առանձին դրվագները արձանագրող հիշատակարաններով: Խոսքը բանասիրության մեջ հայտնի Մշո Տոնականի կամ Շառընտիրի մասին է: Տոնականի՝ Սողոմոն Մաքենացու ինքնագրից սերվող այս Շառընտիրը ոչ միայն արժեքավորում է իր մեծության, գրանդիոզի, նրա մեջ պարունակվող նյութերի առումով, այլև դրանում եղած հիշատակարաններով, որոնցից ոչ մեկը չի վերաբերում գրչության վայրին և թվականին:

Ձեռագիրը հայտնվել է Վանքում 1205 թ. առանց գլխավոր հիշատակարանի և կազմի: Կազմելուց առաջ գրվել է ձեռագրի անցած փորձությունների, գերության ու ետգնման պատմություն-հիշատակարանը: Մշո Ս. Առաքելոց վանքի միաբանների և Մշո դաշտի բնակչության միջոցներով խլաթում գնվում է այս անգին ձեռագիրը և տրվում Եղիազարու վանքին ի պահ¹¹:

⁷ «Լիարար», 1909 թ., 19 983-984: Տ. Ոսկյան, Եզվ. աշխ., 19 27:

⁸ Տ. Ոսկյան, Եզվ. աշխ., 19 45:

⁹ Հայկերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ, Ե-ժԲ դղ., կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1988, 19 111-112:

¹⁰ Տ. Տաշյան, Յուդակ ձեռագրաց մաթնադարանի Մխիթարանց ի Վինենա, Վինենա, 1895, 19 767-769:

¹¹ Ա. Մաթևոսյան, Երբ և որովհ ի գրվել Մշո Տոնական-Շառընտիրը, «Բաների Մաթնադարանի», թիվ 9,

ընդօրինակած եզմիկ Կողբացու «Եղծ Աղանդոցը»¹⁵: Այն գրվել է «սուրբ և ամենագործ վարդապետն Ներսէսի» պատվերով: Աշխատանքը սրբագրել է և ձեռագրի վերջում Դատավորաց Մեկնությունից մի հատված է ընդօրինակել Եսայի Նչեցին. «Ջալատահեալսդ այսմ մատենի աղաչեմ յիշել յաղաթս, զստացալդ սորին զմեծ հոնտորն Ներսէս, ճոյնպէս և զնուաստ հոգի Եսայի՝ հետևող և աշակերտ սուրբ առնն Աստուծոյ՝ Ներսէսի վարդապետի»¹⁶:

Հենց այստեղ՝ Ս. Առաքելոց վանքում Մշեցին մտածում էր ավելի լայն կրթական համակարգ ստեղծելու մասին, ուրվագծում էր ապագա համալսարանական կրթության ծրագիրը¹⁷:

Հռչակավոր վարդապետի պահանջով ոչ միայն տեղում էին ընդօրինակություններ կատարվում, այլև ձեռագրեր էին գրվում այլ վայրերում: Նշանավոր գրիչները կատարյալ օրինակներից էին կատարում իրենց ընդօրինակությունները, որոնք անհրաժեշտ էին Մշեցու դպրոցի համար որպես ուսումնական ձեռնարկներ: Վարդապետը այս մոր կարևոր ձեռնարկ-ձեռագրերով հարստացնում էր մաս տեղի Մատենադարանը:

Այդպիսի մի ձեռագիր է Դավիթ Քոբայրեցու ինքնագրից ընդօրինակված «Մեկնութիւն Եսայեա մարգարէի» ժողովածուն: Ձեռագիրը բերվում է Հաղբատի վանքից և Գուգարաց աշխարհի մեկ այլ վանքում՝ Մաշկավանքում «աստուածագարդ րաբունոյն և անյաղթ վարժապետին Ներսէսի» պատվերով Բարսեղ գրիչը 1281 թ. հունիսի 19-ին սկսում և օգոստոսի 31 ավարտում է այն:

Ներսես Մշեցու ավագ աշակերտներից է Բարսեղ գրիչը, որը սպասավորում էր արդեն այս վանքում: Նա Մշո Առաքելոց վանքի մեզ հասած առաջին ձեռագրի՝ 1275 թ. ընդօրինակված Փիլոնի Հնգամատյանի մեկնության երկրորդ գրիչն է:

Մաշկավանքում ընդօրինակված այս ձեռագրի հիշատակարանը հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում Ներսես Մշեցու վարդապետարանի գործունեության մասին: Նախ իմանում ենք, որ Ներսես վարժապետը Մաշկավանք է ուղարկել իր մեկ այլ աշակերտին, որը դասասաց վարդապետ էր՝ Հովհաննես րաբունուն: Մշեցին մամակով խընդրում է հմուտ Բարսեղ գրիչին այլ գործեր էլ օրինակել «...և զայլ բազումս գծագրել... ի շահ և յազուտ իւրոյ անձինն և նորին աշակերտոցն...»:

Հովհաննեսն ինքն է գնացել Հաղբատ, տեղի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսից ստացել զաղափար ինքնագրի օրինակը և բերել Մաշկավանք: Բարսեղ գրիչը վաղուց է հեռացած եղել Ս. Առաքելոց վանքից և Եսայի Նչեցուն հիշում է մանուկ հասակից ու թեև նրան անվանում է Մշեցու գործի շարունակող՝ «...գհետևողս սորին», ամփոփապես ավելացնում է. «զտհաս և զպարզամիտ պատանին Եսայիյի...»¹⁸: Եսայի Նչեցին վաղուց

¹⁵ ԺԳ դարի հիշարժարաններ, ԼԶ 498, ծր. 2: Մ. Արևշապյան, Ա. Մաթևոսյան, ԼԶԳ. աշխ., ԼԶ 9: Ա. Ղազարոսյան, Ցանկ Գլածորի համալսարանից մեզ հասած ձեռագրերի, «Էջմածին», 1984, ԺԱ-ԺԲ, ԼԶ 57:

¹⁶ Նույն տեղում, ձեռ. 109, ԼԶ 6ր: Նույն տեղում, ԼԶ 498: Նշեցու ընդօրինակությունը գրադնկում է ձեռագրի 315ա-320ր ԼԶերը:

¹⁷ Ա. Ղազարոսյան, ԼԶԳ. աշխ., ԼԶ 56:

¹⁸ Ն. Պողոսյան, Մայր Յուզակ ձեռագրաց Սրբոց Ցակոբանց, հ. 2, Երուսաղեմ, 1972, ԼԶ 91-93: Այսուհետև՝ Յուզակ Երուսաղեմի:

արդեն պատանհի չէր, մա ղեկավարում էր Մշո Առաքելոց վանքի գրչակենտրոնի ընդօրինակությունների սրբագրման բարդ և խիստ կարևոր աշխատանքը և ինքն էլ էր իրեն համարում «հետևող և աշակերտ... Ներսէսի»¹⁹:

Ի՞նչ բովանդակության են եղել այդ ձեռագրերը, որ Ներսես վարդապետը Բարսեղին մամակով խնդրել է օրինակել, և Հովհաննես րաբունին է բերել դրանք Մշո Ս. Առաքելոց վանք, դժվար է ասել: Սակայն այս հիշատակարանից իմանում ենք, որ Հայոց վարդապետարանը Ներսես Մշեցու ղեկավարությամբ դեռ Տարոնի Թարգմաչաց կամ Եղիազարու վանքում էր: Եվ մի քանի ամիս հետո քաղաքական անբարենպաստ պայմանները ստիպանքում էր: Եվ մի քանի ամիս հետո քաղաքական անբարենպաստ պայմանները ստիպում են վարդապետին իր աշակերտ Եսայի Նշեցու հետ մոտ մեկ տարի շրջել Քաջբերդում և միայն 1282 թվականի գարնանը հաստատվել վայոց ձորի Աղբերց-Գլաձոր վանքում²⁰:

14-րդ դարում ևս շարունակվում է վանքի դարական գործունեությունը: Առաքել, Բարսեղ, Ստեփանոս, Հովհաննես գրիչները բազմաթիվ ընդօրինակություններ են կատարել: Դրանցից միայն Առաքել գրչի երկու ձեռագիրն է հասել, մնացյալները միայն ձեռագրերի հիշատակարանային վկայություններ են, և այդ ձեռագրերի ճակատագրերն առայժմ անհայտ են:

1309 թ. Մշո Ս. Ղազարի վանքում ավարտվում է մի Ավետարան, որի գրչի անունը եղծվել էր²¹:

Ծարունակվող անբարի ժամանակներում Առաքել գրիչը «կենաւք տուայտանաւք» ավարտել է մի Ավետարան. «... ի թուականութիւնս Հայոց ՉԿԱ (1312), ի գաւառիս Տարաւնոյ, ի հոյակապ և հռչակաւոր ուխտիս և ի հրեշտակացոյց մեծաստանիս Ղազարու վանք կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Առաքելոցս»:

Ընդօրինակելիս գրչին օգնել են Հովհաննես և Ներսես գրիչները: Հովհաննեսը գրել է գլխազարդերը, Ներսեսը՝ մախադրությունները: Նկարազարդումը ավարտվել է Կիլիկիայում: Սարգիս քահանան նկարել է տվել չորս ավետարանիչների պատկերները: Նկարազարդ չէրը Ս. Առաքելոց վանք է բերել Կարապետ քահանան: Մատթեոսի Ավետարանի մախադրության վերջում, Ներսեսի հիշատակագրությունից հետո, այդ մասին ասվում է. «...զՍարգիս քահանա... որ զաւետարանիչներն ետ նկարել ի Կիլիկէ և յղարկեաց: Եւ թերող պատկերացս զԿարապետ վանական քահանան. ամէն» (9ա)²²:

Ներսես կրոնավորը ստանում է այս անգին ձեռագիրը և նվիրում Սուրբ Առաքելոց վանքին ի հիշատակ հորը՝ Ծահնաշահին, և մորը՝ Տիկնացին²³:

Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում է պահվում այս նույն գրչի մեկ այլ ընդօրինակու-

¹⁹ Մարենադարան, ձև. 1097, 19 6ր:

²⁰ Ս. Արեշարյան, Ա. Մաթևոսյան, ԼՂՎ. աշխ., 19 11-12:

²¹ Մ. Մուրադյան, Պ. Մարտիրոսյան, Ցուցակ ձեռագրաց Մշո Սուրբ Առաքելոց Թարգմաչաց վանքի և շրջակայից, Երուսաղեմ, 1967, 16: Այսուհետև՝ Ցուցակ ձեռագրաց Սուրբ Առաքելոց վանքի:

²² Ն. Պողարյան, Ցուցակ Երուսաղեմի, հ. 2, 19 510-511: Պողարյանը նկարազարդումը համարում է Սարգիս Պիժակի գործը, 19 510:

²³ Նույն փնդում: Ձեռագիրը 1386 թ. բազմաթիվ փորձությունների միջով անցնելով՝ փնդափոխվում է Երուսաղեմ և փրվում Սրբոց Հակոբյանց վանքին:

թյուն: Այս Ավետարանը մույնպես գրված է բոլորգրով, ունի համաբարբառներ և նախադրություններ: Նկարագարող է: Վարժ գրիչ է Առաքելը, նա քաջածանոթ է Ավետարաններին, ուստի նկատում է զաղափար օրինակի բացթողումները: Հովհաննեսի Ավետարանի նախադրության վերջում գրում է. «Այս առաջ պիտի որ գրուի, քան յիշատակն և չկայր յարիմակն»: Սուրբ Առաքելոցի հովանու տակ Առաքել գրիչը ավարտում է իր հերթական ձեռագիրը թումա քահանայի համար «ի թուխ Հայոց ՉԿԳ(1314)»²⁴:

Առաքել գրիչը Մանուել քահանայի համար 1315 թ. եղիագարու վանքում ընդօրինակում է մի ուրիշ Ավետարան: Ավարտելով այն, գրիչը անօրենների հարձակումներից փախչելով գնում է Տփղիս՝ ձեռագիրը տանելով իր հետ²⁵:

Մեկ տարի անց Առաքելը մորից Մշո Առաքելոց վանքում է և այստեղ ընդօրինակել է մի Ավետարան, միաբան թաղետու կրոնավորի համար²⁶:

1320 թ. Տարոնի Ս. Առաքելոց վանքում պահվող Առաքել կրոնավորի ընտիր օրինակից է գրվել Հովհաննես գրչի Շաշոցը²⁷: Այս մույն թվականին Բարսեղ գրիչը ընդօրինակել է մի Մաշտոց²⁸: Շաշոցի գրիչ Հովհաննեսը խաչիկ քահանայի պատվերով արտագրում է մի Ավետարան «ի թվին ՉԿԳ(1324)»²⁹:

Վասպուրականի Զուլամերիկի Փոկան գյուղում է պահվել 1339 թ. Տարոնի Ս. Ղազար վանքում ընդօրինակված մի Ավետարան: Գրիչը Ստեփանոսն է. «Արդ, աղաչեմք զամենեսեան, որք ազտիք ի սմանէ, յիշեսչիք ըզգծող սորա. զսուտանուն կրանատոր զՍտեփանոս, որ զայս մագաղաթս ի շաֆ ածի»: Ընդօրինակման հետ գրիչը հաղթահարել է լուրջ դժվարություններ: Գերության մեջ եղած նախկին Ավետարանից ոչինչ չէր մնացել, «... թուխթ-թուխթ էր արած, ես լուացի, զինքս, ու շատ աշխատեցայ»: Լվացված մագաղաթի վրա ընդօրինակելը դժվար է, և շատ հմտություն և ջանքեր է պահանջում արտագրողից, որ թանաքը չտարածվի ու մյուս կողմը չանցնի: «Ըզգիրն դժուար կու առնէր», - բողոքում է գրիչը³⁰:

Միաբանները և առանձին անհատներ շարունակում են հարստացնել վանքի Մատենադարանը: Ներսես վարդապետը մի Աստվածաշունչ է ստանում³¹: Մարտիրոս քահանան 1362 թ. Ամիրթում ստանում է մի Ավետարան, որը Մարտիրոս քահանայի որդի Ստեփանոսը նվիրում է Ս. Առաքելոց վանքին³²:

1371 թ. թշնամին ավերում է Մշո դաշտը: Տարաշխարհիկ են դառնում և Ս. Ղազարի միաբանները: Փախուստից առաջ միաբանները եկեղեցում եղած այլ մասունքների հետ միասին շատ մատյաններ են թաքցրել: Դրանց մի մասը փչացել ու եղծվել են: Նման ձե-

²⁴ Լ. Ավերիսյան, Յուզակ հայերև ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Վիեննա, 1970, էջ 63-64:

²⁵ Յուզակ ձեռագրաց Առաքելոց վանքի, էջ 20-21:

²⁶ Անդ, էջ 21:

²⁷ Մարենադարան, ձեռ. 7451: Վճմբ. ԺԴ դարի հիշարավարաններ, էջ 164:

²⁸ Տ. Ոսկյան, Եզվ. աշխ., էջ 54:

²⁹ Նույն փնդում, էջ 55:

³⁰ ԺԴ դարի հիշարավարաններ, էջ 321:

³¹ Բ. Մարգիսյան, Մայր ջուզակ հայերև ձեռագրաց ի Մարենադարանին Մխիթարյանց ի Վենսիկի, Կ. Ա. Վենսիկի, 1914, էջ 126-127:

³² Յուզակ ձեռագրաց Սուրբ Առաքելոց վանքի, էջ 28:

ռազմերից մեկը՝ մի Աստվածաշունչ, այս դեպքերից յոթ տարի անց նորոգվել է Պողոս լորճավորի միջոցներով³³:

Լեւկթենտյան մահ սփռող արշավանքների պատմությունը շարադրելիս Թովմա Մեծովեցին Մշո դաշտում կատարված դեպքերի մասին տեղեկությունների հավաստիությունը հաստատելու համար լսում է նաև ականատես, Մշո Սուրբ Առաքելոց վանքի համբավավոր ճգնավորին՝ Բարթողիմեոսին³⁴:

15-րդ դարը ևս Հայաստան աշխարհի համար անապահով մի ժամանակաշրջան էր: Խորասանի տիրակալ Թահուկի արյունալի արշավանքները ևս հայկական լեռնաշխարհում են ընթացել: Սակայն Մշո Եղիազարու միաբանությունը շարունակում է գործել: Վանքի պատերի ներսում վանականները ձեռագրեր են ընդօրինակել, նորոգել և գնել:

Բարսեղ, Ղազար և Կարապետ գրիչները ընդօրինակում են մի Ժողովածու Բարսեղ վարդապետի համար: Ձեռագիրն այժմ պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և կրում է 2690 համարը: Ծավալում այս ձեռագիրը (386 թերթ) բովանդակում է Հովհան Ոսկեբերանի, Եփրեմ Խորին Ասորու, Վանական վարդապետի, Վարդան Արևելցու և Գեվորգ Սկևռացու մեկնությունները:

Գրիչներն ընդօրինակությունն ավարտում են «...ի Մեծ թուականիս Հայոց ՊԿԷ(1418) ի դուռն Երկոտասան Սուրբ Առաքելոց Եղիազարու վանաց»: Ուսումնական ձեռնարկը Բարսեղ ստացողը նվիրում է իր ուսուցչին՝ «քաջ հռետորին» Սիրապիոն րաբունապետին:

Մեկ տարի անց, ժողովածուն նկարագրողում և միաժամանակ կազմում է Հովհաննեսը: Գեղեցիկ լուսանցազարդեր, կիսախորաններ ունի ձեռագիրը: Բացի դրանից, մանրանկարիչը արել է մեկ տերունական և Եփրեմ Խորին Ասորու և Հովհան Ոսկեբերանի պատկերներով նկարներ³⁵:

Մշո Սուրբ Առաքելոց վանքում Գրիգոր Խլաթեցու աշակերտ Առաքել Բաղիշեցին ուսուցչի մահից հետո գրում է նրան նվիրված «Գովասանութիւնը», 1422 թվականին, որի սկզբի մի հատվածը մտել է «Հայտնավորքի» մեջ³⁶:

1439 թ. Հայրապետ գրիչը վերստին նորոգում է ցեցակեր, թուղթը բամբակ դարձած մի Աստվածաշունչ, «... հագի կարացի ի կապ ածել», - ասում է հմուտ գրիչը:

Մշո Առաքելոց վանքում պահվում էր Ավետարանի մի ընտիր օրինակ, որ բերվել էր Կիլիկիայից: Դա 1301 թ. Դրազարկում կատարված Հովհաննես Արղրեցի և Թորոս փիլիսոփայի ընդօրինակությունն է, որը գրիչները նվիրել են Մշո Առաքելոց վանքի առաջնորդ Աբրահամին³⁷: Այս օրինակից են կատարված Բաղեշի 1450 թ., ինչպես նաև Մուշում ընդօրինակված 1453 թ. ձեռագրերը³⁸:

³³ Նույն տեղում, Լք 127-128:

³⁴ Թովմա Մեծովեցի, Պարմագրություն, աշխարհափրությանը Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, Լք 32-33:

³⁵ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ, մ. Ա, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, Լք 350: Վմբ. Մաթենադարան, ձեռ. 2690, Լք 326:

³⁶ Ժե դարի հիշարակարաններ, 293, ծթ. 1:

³⁷ Յուցակ ձեռագրաց Սուրբ Առաքելոց վանքի, Լք 41:

³⁸ Նույն տեղում, Լք 649: Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ, մ. Բ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1958, Լք 33:

Մշո միաբան Անդրեաս քահանան 1464 թ. ընդօրինակել է մի Ավետարան, որը ունեցել է գեղեցիկ նկարազարդում: Ձեռագրում եղել են նաև 20 տերունական պատկերներ³⁹:

1468 թ. Թավրիզից Ջահաննախ խանը գործով շարժվում է Ամիթ: Եվ մինչև խորասան լճափ գործերը ճանապարհին ավերում են ամեն ինչ, բնակչությունը փախուստի է դիմում: «Եւ եկեալ եհաս ի գաւառն Տարաւնոյ, ի Դաշում Մշոյ, և անդ բազում աւերս արարին թաւառքն մորս, զի բազում էին և անհամար... Եւ դիմեցին ի վանքն Ղազարու և զլուսարարն Սիստրովեցին ի կրակն և մահատակին»,- ցավով գրում է ականատես Մկրտիչ գրիչը⁴⁰:

Իրար հաջորդող մահ սպիտակ պատերազմները ընդհատում, բայց չեն դադարեցնում վանքի գործունեությունը: Միաբաններն ապրում են իրենց կյանքով, աղոթում են, կարդում և գրում, ինչպես նաև մորթում թաքստոցներում վատ պայմաններում պահված և վնասված ձեռագրերը:

Հայտնի գրիչ-կազմող Կարապետ Բաղիշեցին Եղիա և Թորոս արքեպիսկոպոս առաջնորդների պատվերով Եղիազարի վանքում մորթում է մի Ավետարան. «Քանի որ զի յոյժ բնացեալ էր կապն, և էր առանց արծաթոյ և անտես և անվայելուշ...»:

Կազմի համար Կարապետին արծաթ են տալիս Չիչաք և Ուոռմսշեն «համեստ կահալք»: Նորոգման աշխատանքները ավարտվում են «ի վերջին դարիս և յետնում ժամանակիս... յորում է թվականութիւն մեր ԶԽԵ (1496)»⁴¹:

Բացի ձեռագրերի ընդօրինակությունից, միաբանների և անհատների միջոցներով շարունակվում է հարստանալ տեղի Մատենադարանը: Դանիել կրոնավորը 1401 թ. մի Մաշտոց է նվիրում, 1408 թ. Դավիթ եպիսկոպոս Ղլիճեցին՝ 1325 թ. ընդօրինակված մի Ավետարան: Դավիթը ծագումով Մշեցի է, սարկավագ է եղել Մշո Առաքելոց վանքում: Հաստատվել է Կիլիկիայում, ձեռնադրվել: Արդեն եպիսկոպոս, Աշոտի գլուղում տեսնում է այս ձեռագիրը մի աշխարհական քահանայի մոտ: Եվ «ԺԶ (16) անգամ երթեկ առնելով առ նա», մի կերպ գնում է Ավետարանն ու նվիրում Ս. Առաքելոցին: Ավետարանը ստանում է նվիրողի՝ «Ղլիճի Ավետարան անվանումը»: 1496 թ. Ավետարանը մորթվում է⁴²:

16-րդ դարում վանքի հետագա գործունեությունը շարունակելու համար լուրջ դժվարություններ են առաջանում, և միջոցներ ձեռք բերելու համար միաբանության անդամները 1517 թվականին հանգամանկություններ են կատարում Ամիթում⁴³:

Մշո Առաքելոց վանքում այս տարիներին փայլում էին երկու հոնտորներ՝ Թորոս և Ղազար րաբունիները: Այս շրջանի առաջին ընդօրինակությունը Ղազար գրչի ձեռքով է պատրված: Գրիչը ուսանել է Սուրբ Առաքելոց վանքի դպրոցում, աշակերտել է Կիրակոս կրոնավորին և Ղազար րաբունուն: Ավետարանը գրվել է 1505 թ. Կիրակոս քահանայի համար⁴⁴: Այն 20 տերունական պատկերներ ունեցող նկարազարդ մատյան է եղել:

³⁹ Յուզակ ձեռագրաց Սուրբ Առաքելոց վանքի, Լժ 41:

⁴⁰ Ժե դարի հիշարարկարաններ, մ. Բ, Լժ 271:

⁴¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշարարկարաններ, Ժե դար, մ. Գ, կազմեց Լ. խաչիկյան, Երևան, 1967, Լժ 232:

⁴² Յուզակ ձեռագրաց Սուրբ Առաքելոց վանքի, Լժ 21: Այժմ ձեռագրի ճակատագիրը անհայտ է:

⁴³ Բ. Սարգսիսյան, Մայր Յուզակ Հայերև ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հ. Բ, Լենկոպիկ, 1924 Լժ 480-481:

⁴⁴ Յուզակ ձեռագրաց Սուրբ Առաքելոց վանքի, Լժ 49:

1609 թ. Բարսեղ վարդապետը նորոգում է սուրբ ուխտը. «զպարիսպն բարձրացոյց, գեկեղեցոյ խախտեալքն զամէնն շինեաց»: Սակայն շատ չանցած պարսիկները ասպատակում են Տարոնը, տարագրվում են նաև միաբանության անդամները: Հարաբերական դադարի պայմաններում միաբանության վանահայրը Ամիրթում նորոգել է տալիս Հոբի և Հովհաննու մեկնությունները պարունակող մի ժողովածու և վերադարձնում է վանք 1610 թ.⁵¹:

Ծիմարար միաբանության վանահայրը հարստացնում է նաև տեղի մատենադարանը: 1622 թ. գնում է Գրիգոր Տաթևացու Հարցմանց գիրքը և նվիրում Մշո Սուրբ Առաքելոց վանքին⁵²: Բարսեղ վարդապետը Երուսաղեմ այցելության ժամանակ, 1632 թ., Սուրբ Հակոբ և Սուրբ Հարություն եկեղեցիներին նվիրում է մի Աստվածաշունչ⁵³:

Վանքի սեփականությունն է դառնում նաև Մելքոն գրչի 1617 թ. Ամիրթում Պողոս խոջայի պատվերով ընդօրինակված Ավետարանը: Պողոս խոջան, «որ էր ի յերկրէն Տարսանոյ, որ Մուշ կոչի, ի գեղջէն Յորկնոց», նվիրելով ձեռագիրը, հորդորում է միաբաններին. «Լաւ պահէք զսուրբ Աւետարանս ի ջրոյ և ի հրոյ և գէշ տեղապահութեան և ի տգիտաց կամ մանկամբարձ, իսմարաց ձեռս չտայք: Զլուսանցսն և զծաղիկսն կամ զպատկերսն և կամ աւելի՝ զիր խազխազեն, կամ թուսի ու պատկեր կտրեն, կամ անգիտաբար բեւեռելով զխաչն ի վերայ զթուղթն ծակծակեն, այլ ամենայն դիմաւք լաւ և պատրաստութեամբ պահեցէք»⁵⁴:

Կարապետ գրիչը տեսնելով վանքում պահվող մի Նարեկի անմխիթար վիճակը «զաստուածախօս գիրս փտեալ և ապականեալ, զոր ոչ յիշատակ կայր, ոչ թուական և ոչ գրողի և ստացողի անուն», վերստին նորոգում է այն «ի թուականիս Հայոց Ռ և ՁԱ (1632)»⁵⁵:

Դավիթ քահանայի համար Կարապետ եպիսկոպոսը ընդօրինակում է մագաղաթյա Սաղմոսարան Հովհաննես Գառնեցու խմբագրած ընտիր օրինակից և նկարագարում է այն «... ի թուականութեան Հայոց ՌՁԷ (1636)»... ի դուռն Եղիազարու վանուցն, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և Երկոտասան Առաքելոցն և Սուրբ Լուսաւորչի»⁵⁶:

Մշո Ս. Առաքելոց վանքում պահվող ձեռագրերից մեկում եղած 1637 թ. հիշատակարանում երեք այլ ձեռագրերի նորոգման մասին տեղեկություն է պահպանվել: Վանքի առաջնորդ Հովհաննեսը իր աշակերտ Մարգարի հետ «Գործք Առաքելոց, Երգ Երգոցի Մեկնութիւն և մի Աւետարան» է փրկում վնասվելուց⁵⁷:

Սուրբ Եղիազարի վանքում պահվող Դավիթ Անհաղթի Սահմանքն ու Եսայի Նչեցու Քերականությունը պարունակող ժողովածուն բավականին քայքայված վիճակում էր: Ուսումնական ձեռնարկ հանդիսացող այս ձեռագիրը Հովհաննես րաբունին տալիս է Դանիել արքեպիսկոպոսին նորոգելու: 1644 թ. խիստ դժվարությամբ նորոգվում է ձեռագիրը և հանձնընվում պատվիրատուին: Հիշատակարանում մեկ առ մեկ հիշվում են առավել հայտնի մի-

⁵¹ Ժէ դարի հիշարակարաններ, մ. Ա, Լ, 9 390:

⁵² Ժէ դարի հիշարակարաններ, մ. Բ, Լ, 9 24-25:

⁵³ Նույն տեղում, Լ, 9 499:

⁵⁴ Յուցակ ձեռագրաց Սուրբ Առաքելոց վանքի, Լ, 9 61-62:

⁵⁵ Նույն տեղում, Լ, 9 68:

⁵⁶ Նույն տեղում, Լ, 9 161-162:

⁵⁷ Վ. Ոսկյան, Լճվ. աշխ., Լ, 9 83:

աբանները՝ կարապետ վարդապետը, Ավետիսը, երածիշտ Մարգարը և Հովհաննեսի աշակերտներ Տեր Առաքելը և Տեր Խաչատուրը⁵⁸:

20 տարի Երուսաղեմում սպասավորած Դանիել արեղան մի որոշ ժամանակ հանգրվանել է Մշո Սուրբ Առաքելոց վանքում: Հովհաննես րաբունապետի առաջնորդության տակ և ընդօրինակում մի մագաղաթյա Ավետարան, գլխավորապես, կազմում և նորից տալիս է ի պահ վանքին «... ի թվին ՌՂԳ (1644)»⁵⁹:

Դանիել արեղան 1654 թ. նորոգում է գրադարանը գունավորված մի Ավետարան⁶⁰, Դավիթ կրոնավորը վանքում պահվող Դավիթ Ղլինցու Ավետարանը երրորդ անգամ բերում է նորոգելու, քանի որ «զև գիրն յոյժ թողցեալ էր, որ ի կարդալ չէր իզար»: Նույն Դանիել կազմողը ավարտում է նորոգումը «... ի թվին Հայոց ՌՂԵ (1646)»⁶¹:

Հովհաննես րաբունին ոչ միայն նորոգել է տալիս, այլև գնում է ու նվիրում ձեռագրեր: «Վերատեսույ իւր վիճակին, որ Տարօնոյ Դաշտ ասին եւ Ղազարու վանք յորջորջին...» Հովհաննեսի պատվերով Ամիրսում Խաչատուր գրիչը ընդօրինակում է մի Աստվածաշունչ: Ստացողի այս հիշատակարանի միայն ժամանակն է հայտնի: Տեղը անհայտ այս հիշատակարանում նույն երածիշտ Մարգարն է, նույն Ավետիսը, նույն Հովհաննեսի աշակերտները՝ Խաչատուրն ու Առաքելը, ինչ 1644 թ. Դանիել արեղայի՝ տեղը հատնի հիշատակարանի միաբանների անունները: Նման կրկնությունը ենթադրել է տալիս, որ այս Աստվածաշունչն ևս նվիրվել է Սուրբ Առաքելոց վանքին⁶²:

Դարավերջին վանքի առաջնորդ Վարդան Բաղիշեցու պատերով 1296 թ. Բաջբերունիքում ընդօրինակված և 1361 թ. Դանիել կրոնավորի կողմից վանքին նվիրված Մաշտոցը նորոգում է Սահակ Վանեցին: 1671 թ. ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք, որ հմուտ գրիչ կազմարարը նորոգել է ևս 30 ձեռագիր⁶³:

Երկու տարի անց Առաքելոց վանքում Սահակ Վանեցին ընդօրինակում է մի Ավետարան, որը նաև գլխավորապես է: Ավետարանիչների ավանդական գլխերից և ավետարանառաջներից զատ ձեռագրում կան նաև 8 տերմոնական պատկերներ: Մինչև Մեծ եղեռնը այն պահվել է Մշո Փիրաշեն գյուղում: Այժմ պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ձեռ. 8975): Հիշատակարանից իմանում ենք, որ Վանեցին որդին է Ամիր-ջանի և Զինարի, ինչպես նաև ինքն է գլխավորապես մատյանը: Վանեցին միաբանության անդամ չէ, նրան վանքից հրավիրել է առաջնորդ Վարդան Բաղիշեցին ձեռագրեր ընդօրինակելու և նորոգելու. «... նստոյց ի վանս Ղազարու և նորին խՂ(44) գիրք վերստին ետ կազմել և նորոգել»: Արագագիր է Սահակ գրիչը: Մեկ ամսից էլ քիչ ժամանակում նա ավարտում է իր ձեռագիրը «... յերկիրն Տարանոյ, որ այժմ Մուշ կոչի, ի վանս Եղիազարու,

⁵⁸ Ցուցակ ձեռագրաց Սուրբ Առաքելոց վանքի, էջ 18:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 67-68:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 71:

⁶¹ Նույն տեղում:

⁶² Հայերեն ձեռագրերի հիշարակարաններ, ԺԷ դ., մ. Գ, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, 237-238:

⁶³ Ցուցակ ձեռագրաց Սուրբ Առաքելոց վանքի, էջ 12:

ի դուռն Երկոտասան Առաքելոցն... ի թվին Հայոց ՌժիԲ (1673)»⁶⁴:

18-րդ դարի ընդամենը մի ձեռագրի ընդօրինակման մասին վկայություն կա, որը 1714 թ. Հակոբ քահանայի գրած մի Մաշտոցն է⁶⁵:

Մշո Ս. Առաքելոց վանքի գրչական գործունեության մեր վկայությունները սկսվում են 13-րդ դարի 70-ական թվականներից և գրեթե առանց ընդմիջման շարունակվում են շուրջ հինգ դար: Երկու տասնյակից ավելի գրիչները ամեցօրյա գրչական աշխատանք են կատարել, և հարյուրավոր ձեռագրեր պետք է լինեին ոչ միայն Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, այլև աշխարհի հայտնի հայերեն ձեռագրական հավաքածուներում: Մինչև Մեծ եղեռնը կազմվել է Մշո Ս. Առաքելոց վանքի և նրա շրջակայքում պահվող ձեռագրերի ցուցակը: Ըստ կազմողների, պահվող ձեռագրերը եղել են 156-ը: Վանքում պահվող ձեռագրերը 126 են եղել, որոնցից 90-ը ունեցել են հիշատակարաններ: Տեղում գրվածները 9 են⁶⁶: Մեզ են հասել ընդամենը 13 ձեռագիր, որոնց մեծ մասը պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, մեկը՝ Երուսաղեմում, մեկն էլ Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում:

Եղեռնի ժամանակ Մշո դաշտում ամենից ավելի տուժել է այս վանքը, քանի որ նրա միաբանները գործում մասնակցություն են ունեցել ինքնապաշտպանական մարտերին: 1916 թ. Գևորգ Կաթողիկոսի հրամանով ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով՝ Մշո Սուրբ Առաքելոց և Սուրբ Կարապետ վանքերի թաքցված ժառանգությունը գտնելու և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին տեղափոխելու համար: Հանձնաժողովը դատարկված է գտնում Սուրբ Առաքելոցի թաքստոցները և գրեթե դատարկաձեռն վերադառնում Մայր Աթոռ: Ամբողջ Մուշի տարածքից բերվում է 99 ձեռագիր: 1938 թ. Թիֆլիսի Ազգագրական ընկերությունից ստացվում է երեք այլ ձեռագրեր, որոնցից մեկը՝ Մշո հռչակավոր ժառանգորդն է⁶⁷:

Մշո Առաքելոց վանքն այսօր վերածվել է ավերակի, և նրա երբեմնի շեն կլանքի միակ վկան, գոյությունը հաստատող միակ վկայությունը այսօր մնում են այնտեղից մեզ հասած ձեռագրերը, ինչպես նաև հիշատակարանային տվյալներ պարունակող Ցուցակը:

⁶⁴ Ցուցակ ձեռագրաց Սուրբ Առաքելոց վանքի, Լջ 176, Մարենադարան, ձև. 8975:

⁶⁵ Ն. Ոսկյան, Եզվ. աշխ., Լջ 83:

⁶⁶ Ցուցակ ձեռագրաց Սուրբ Առաքելոց վանքի:

⁶⁷ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մարենադարանի (համառոտ), հ. Ա, Երևան, 1965: Օ. Եգանյան, Մարենադարանի ձեռագրական հավաքածուները, Լջ 106: